

षष्ठः पाठः

मनःपूतं समाचरेत्

आचार्ये! अस्मिन् पाठे विविधेभ्यः ग्रन्थेभ्यः
सुभाषितानि सङ्कलितानि दृश्यन्ते। किम् एतानि सुभाषितानि
वर्तमानसमये अपि उपयोगीनि सन्ति ?

भवन्तः स्वयमेव
चिन्तयन्तु।

अहं वदामि आचार्ये! एतानि
सुभाषितानि न केवलं पठनाय अपितु
जीवने आचरणाय सन्ति।

सम्यक् उक्तम्। आयान्तु,
वयं सुभाषितानि पठामः जीवने
च आचरामः।

दृष्टिपूतं न्यसेत् पादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत् ।
सत्यपूतां वदेत् वाचं मनः पूतं समाचरेत् ॥ १ ॥

(मनुस्मृतिः — ६.४६)

धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥ २ ॥

(मनुस्मृतिः — ६.९२)

यद्यदाचरति श्रेष्ठः तत्तदेवेतरो जनः ।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ ३ ॥

(श्रीमद्भगवद्गीता — ३.२१)

अभ्यासेन क्रियाः सर्वाः अभ्यासात् सकलाः कलाः ।
अभ्यासाद् ध्यानमौनादि किमभ्यासस्य दुष्करम् ॥ ४ ॥

(सुभाषितरत्नभाण्डागारः)

प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः प्रारभ्य विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः ।
विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः प्रारभ्य चोत्तमजनाः न परित्यजन्ति ॥ ५ ॥

(नीतिशतकम् — २७)

उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीः दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति ।
दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ॥ ६ ॥

(पञ्चतन्त्रम् — मित्रभेदः — १४९)

मनःपूतं समाचरेत्

69

पुराणमित्येव न साधु सर्वं न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम् ।
सन्तः परीक्ष्यान्यतरद्भ्रजन्ते मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः ॥ ७ ॥

(मालविकाग्निमित्रम् — १.२)

सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् ।
वृणते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः ॥ ८ ॥

(किरातार्जुनीयम् — २.३०)

सर्वं शब्देन भासते

शब्दः	अर्थः	हिन्दी	English	मातृभाषया अर्थ लिखत
अनुवर्तते (अनु + √ वृत्, लट्.प्र.पु.ए.व.)	अनुसरति	अनुसरण करता है	Follows	
अवद्यम् (नञ्-तत्पुरुषः, न+वद्+यत्)	न वद्यम्	निम्नस्तरीय	Inferior	
अस्तेयम् (नञ्-तत्पुरुषः, नपुं.प्र.ए.व.)	न स्तेयम्	चोरी न करना	Not stealing	
आपदाम् (स्त्री.ष.ब.व.)	विपत्तीनाम्	खतरों का	Of dangerous	
उद्योगिनम् (पुं.द्वि.ए.व.)	उद्योगः अस्य अस्ति इति, तम्	प्रयत्न करने वाले को	Industrious	
कापुरुषाः (कर्मधारयसमासः, पुं.प्र.ब.व.)	कुत्सिताः पुरुषाः	कायर/अधम	Cowards	

गुणलुब्धाः (सप्तमीतत्पुरुषः, पुं.प्र.ब.व.)	गुणानाम् अभिलाषिणः, गुणेषु लुब्धाः	गुण को चाहने वाले	Those who desire good qualities
दमः (पुं.प्र.ए.व.)	इन्द्रियाणां मनसः च नियन्त्रणम्	इन्द्रिय एवं मन को वश में करना	Controlling senses
दैवम् (नपुं.प्र.ए.व.)	विधिः / भाग्यम्, देवस्य इदम्	भाग्य	Luck
निहत्य (नि + √हन् + ल्यप्)	अतिक्रम्य	अतिक्रमण करके	Having crossed
नीचैः (कर्मवाच्ये, तृ.ब.व.)	अधमजनैः	अधम लोगों द्वारा	By inferior people
न्यसेत् (नि + √अस् + विधि, प्र.पु.ए.व.)	स्थापयेत्	रखे	Should place
पदम् (नपुं.प्र.ए.व.)	स्थानम्	स्थान	Place
पुराणम् (नपुं.प्र.ए.व.)	पुरातनम्	पुराना	Old
पूतम् (√ पू + क्त, नपुं.प्र.ए.व.)	शुद्धम्	शुद्ध	Cleansed
परप्रत्ययनेयबुद्धिः (बहुव्रीहिः, स्त्री.प्र.ए.व.)	परप्रत्ययेन नेया बुद्धिः यस्य सः	दूसरों के द्वारा निर्देशित बुद्धि वाला	One who is influenced by the thinking of others
प्रतिहन्यमानाः (प्रति + √हन् + यक् शानच्, पुं.प्र.ब.व.)	बाधिताः	बाधित	Obstructed

भजन्ते (√ भज् + लट्, प्र.पु.ब.व.)	स्वीकुर्वन्ति	स्वीकारते हैं	Accept
मूढः (पुं.प्र.ए.व.)	मूर्खः	मूर्ख	Fool
यत्ने (पुं.स.ए.व.)	श्रमे	यत्न में	By doing effort
वाचम् (स्त्री.द्वि.ए.व.)	वाणीम्	वाणी को	Speech
विदधीत (वि + √धा + विधिलिङ्, प्र.पु.ए.व.)	कुर्यात्	करना चाहिए	Should be done
विघ्नविहताः (तृतीया-तत्पुरुषः, पुं.प्र.ब.व.)	विघ्नैः विहताः	विघ्नों से हत	Struck by obstacles
विमृश्यकारिणम् (पुं.द्वि.ए.व.)	यः चिन्तयित्वा कार्यं करोति, तम्	भली-भाँति चिन्तन करके कार्य करने वाले को	One who acts thoughtfully
विरमन्ति (वि + √रम् + लट्, प्र.पु.ब.व.)	स्थगनं कुर्वन्ति	छोड़ते हैं	Leave
वृणते (√वृ + लट्, प्र.ब.व.)	आश्रयन्ते	आश्रय लेते हैं	Take refuge
शौचम् (नपुं.प्र.ए.व.)	शुचेः भावः, पावित्र्यम्	पवित्रता	Purity

सन्तः (प्र.ब.व.)	सज्जनाः	सज्जन लोग	Great people
सम्पदः (स्त्री.प्र.ब.व.)	ऐश्वर्यम्	सम्पत्ति	Wealth

अत्र इदम् अवधेयम् (श्लोकानाम् अन्वयः)

- दृष्टिपूतं पादं न्यसेत्, वस्त्रपूतं जलं पिबेत्, सत्यपूतां वाचं वदेत्, मनः पूतं समाचरेत्।
- धृतिः क्षमा दमः अस्तेयं शौचम् इन्द्रियनिग्रहः धीः विद्या सत्यम् अक्रोधः (च इति) दशकं धर्मलक्षणं (भवति)।
- श्रेष्ठः यत् यत् आचरति इतरः जनः तत् तत् एव (आचरति)। सः यत् प्रमाणं कुरुते, लोकः तत् अनुवर्तते।
- सर्वाः क्रियाः अभ्यासेन (सिध्यन्ति)। सकलाः कलाः अभ्यासात् (सिध्यन्ति)। ध्यानमौनादि (अपि) अभ्यासात् (सिध्यति)। अभ्यासस्य दुष्करं किम् (अस्ति) ?
- नीचैः विघ्नभयेन (कार्यं) न प्रारभ्यते खलु। मध्याः (कार्यं) प्रारभ्य विघ्नविहताः (कार्यात्) विरमन्ति। उत्तमजनाः (कार्यं) प्रारभ्य विघ्नैः पुनः पुनः अपि प्रतिहन्यमानाः (कार्यं) न परित्यजन्ति।
- लक्ष्मीः उद्योगिनं पुरुषसिंहम् उपैति, दैवेन देयम् इति (तु) कापुरुषाः वदन्ति, दैवं निहत्य पौरुषं कुरु, यत्ने कृते यदि (कार्यं) न सिध्यति, (तर्हि) अत्र कः दोषः (स्यात्) ?
- पुराणम् इति सर्वं साधु न (वर्तते), काव्यं नवम् इति अवद्यं न (वर्तते), सन्तः परीक्ष्य अन्यतरत् भजन्ते, मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः (भवति)।
- क्रियां सहसा न विदधीत, अविवेकः परम् आपदां पदम् (भवति), हि गुणलुब्धाः सम्पदः स्वयमेव विमृश्यकारिणं वृणते।

अभ्यासाद् जायते सिद्धिः

१. अधः प्रदत्तानां प्रश्नानां पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखत —

- (क) लोकः कस्य आचरणम् अनुकरोति ?
- (ख) कीदृशी वाणी वक्तव्या ?
- (ग) लक्ष्मीः कम् उपैति ?
- (घ) उत्तमजनाः कार्यं प्रारभ्य किं न कुर्वन्ति ?
- (ङ) धर्मस्य लक्षणानि कानि ?
- (च) सकलाः कलाः कस्मात् सिध्यन्ति ?
- (छ) सम्पदः कं वृणते ?

२. अधोलिखितेषु श्लोकांशेषु रिक्तस्थानानि पूरयत —

- (क) परमापदां पदम् ।
- (ख) सन्तः अन्यतरद् भजन्ते ।
- (ग) दैवं निहत्य कुरु आत्मशक्त्या ।
- (घ) स यत् कुरुते ।
- (ङ) धीर्विद्या सत्यमक्रोधो धर्मलक्षणम् ।

३. रेखाङ्कितानि पदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत —

- (क) नीचैः विघ्नभयेन कार्यं न प्रारभ्यते ।
- (ख) सकलाः कलाः अभ्यासात् सिध्यन्ति ।
- (ग) वस्त्रपूतं जलं पिबेत् ।
- (घ) लक्ष्मीः पुरुषसिंहम् उपैति ।
- (ङ) सन्तः परीक्ष्य अन्यतरद् भजन्ते ।
- (च) क्रियां सहसा न विदधीत ।

४. अधोलिखितं श्लोकं पठित्वा प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत —

दृष्टिपूतं न्यसेत् पादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत् ।
सत्यपूतां वदेत् वाचं मनः पूतं समाचरेत् ॥

- (क) अस्मिन् श्लोके प्रथमं क्रियापदं किम् ?
(ख) कं न्यसेत् ?
(ग) कीदृशं पादं न्यसेत् ?
(घ) द्वितीयं किं क्रियापदम् अस्ति ?
(ङ) किं पिबेत् ?
(च) कीदृशं जलं पिबेत् ?
(छ) तृतीयं किं क्रियापदम् अस्ति ?
(ज) कां वदेत् ?
(झ) कीदृशीं वाणीं वदेत् ?
(ञ) चतुर्थं किं क्रियापदम् अस्ति ?
(ट) कथं समाचरेत् ?

५. मञ्जूषातः पदानि चित्वा भावार्थेषु रिक्तस्थानानि पूरयत —

बुद्धिः, लक्ष्यं, पुरुषस्य, अभिप्रायं, धीराः, नूतनम्

- (क) लक्ष्मीः प्रयत्नशीलस्य पराक्रमिणः समीपं स्वयम् आगच्छति । कापुरुषाः तु 'विधिः एव बलीयान्' इति वदन्ति । ये पौरुषेण परिस्थितिम् अतिक्रम्य कार्याणि साधयन्ति ते एव । प्रयत्नं कृत्वा अपि यदि न प्राप्तं तर्हि तत्र दोषः नास्ति खलु ।
- (ख) पुरातनम् अस्ति इति कारणेन किमपि वस्तु तत्त्वं व्यक्तित्वं वा समीचीनं भवेदेव इति नियमः नास्ति । तथैव

अस्ति इति कारणेन दोषरहितं भवेत् इत्यपि नियमः नास्ति। येषां
..... पक्वा अस्ति ते परीक्षण-निरीक्षणानन्तरम् एव
उत्तमं स्वीकुर्वन्ति। किन्तु अज्ञानाः अन्येषाम्
श्रुत्वा तदनुसारेण प्रवर्तन्ते।

६. श्लोकानाम् अन्वयेषु रिक्तस्थानानि पूरयत —

- (क) सर्वाः अभ्यासेन (सिध्यन्ति)।
कलाः अभ्यासात् (सिध्यन्ति)। ध्यानमौनादि (अपि)
(सिध्यति)। अभ्यासस्य किम् (अस्ति) ?
- (ख) श्रेष्ठः यत् यत् इतरः जनः तत् तत् एव (आचरति)।
सः यत् कुरुते, लोकः तत् ।

७. यथोचितं मेलनं कुरुत —

श्लोकांशः	स्रोतोग्रन्थः
(क) पुराणमित्येव न साधु सर्वम्	१. मनुस्मृतिः
(ख) प्रारभ्य चोत्तमजनाः न परित्यजन्ति	२. पञ्चतन्त्रम्
(ग) यद्यदाचरति श्रेष्ठः	३. नीतिशतकम्
(घ) धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयम्	४. मालविकाग्निमित्रम्
(ङ) उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीः	५. श्रीमद्भगवद्गीता

८. रेखाङ्कितेषु पदेषु सन्धिविच्छेदं कुरुत —

- यथा — यो बहून्यपि साधयेत् बहूनि + अपि
- (क) धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयम्।
..... +

- (ख) पुराणमित्येव न साधु सर्वम्।
..... + +
- (ग) विघ्नैः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः।
..... +
- (घ) प्रारभ्य चोत्तमजनाः न परित्यजन्ति।
..... + +
- (ङ) विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः।
..... +
- (च) लोकस्तदनुवर्तते।
..... + +
- (छ) सन्तः परीक्ष्यान्यतरद्भजन्ते।
..... + +

९. अत्र कतिचन विग्रहवाक्यानि दत्तानि सन्ति। तेषां समस्तपदानि पाठात् चित्वा लिखत —

विग्रहवाक्यानि	समस्तपदानि
यथा — <u>मनसा पूतं</u> समाचरेत् मनःपूतम्
(क) <u>विघ्नैः विहताः</u> (कार्यात्) विरमन्ति।
(ख) <u>वस्त्रेण पूतं</u> जलं पिबेत्।
(ग) <u>पुरुषः सिंहः</u> इव तम् उपैति लक्ष्मीः।
(घ) <u>उत्तमाः जनाः</u> न परित्यजन्ति।
(ङ) <u>न विवेकः</u> परमापदां पदम्।

स्वाध्यायान्मा प्रमदः

अधोलिखितां सारिणीं पठित्वा भारतीय-ज्ञान-परम्परा-विषये, कवीनां कालविषये च जानीत ।

क्र. सं.	ग्रन्थस्य नाम	भारतीय-ज्ञान-परम्परा-स्थानम्	ग्रन्थकर्ता
१.	रामायणम्	ऐतिहासिकं काव्यम्	महर्षिः वाल्मीकिः
२.	मनुस्मृतिः	धर्मशास्त्रीयग्रन्थः	मनुः
३.	श्रीमद्भगवद्गीता	ज्ञानोपदेशः	महर्षिः व्यासः
४.	हठयोगप्रदीपिका	योग-दर्शनम्	स्वात्मारामः
५.	नीतिशतकम्	नीति-साहित्यम्	भर्तृहरिः
६.	पञ्चतन्त्रम्	कथा-साहित्यम्	विष्णुशर्मा
७.	मालविकाग्निमित्रम्	रूपकम्	कालिदासः
८.	किरातार्जुनीयम्	महाकाव्यम्	भारविः

यस्तु क्रियावान् मनुजः स विद्वान्

१. पाठे आगतेषु सुभाषितेषु कानि-कानि जीवनमूल्यानि सन्ति ? तानि जीवनमूल्यानि अधिकृत्य पञ्च पञ्च सुभाषितानि सङ्गृहीत । तेषां सन्दर्भग्रन्थानां नामानि अपि लिखत ।
२. दृष्टिपूतं, वस्त्रपूतं, सत्यपूतं च आचरणं कथं भवेत् इति विषये स्वस्य अनुभवं कक्षायां कथयत ।

